

АРХЕАЛАГІЧНЫЯ РАСКОПКІ НА СТАРАЖЫТНЫМ ПОЛАЦКІМ ГАРАДЗІШЧЫ Ў 2007 Г.

Уводзіны. Археалагічныя раскопкі ў 2007 г. у г. Полацку праводзіліся на падставе Дазволу № 1789 па форме № 1, выданага ДНУ “Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі” загадчыку кафедры айчынай і ўсеагульнай гісторыі УА “Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт” Д.У. Дуку. Раскопкі праводзіліся на помніку гісторыі і культуры – полацкім гарадзішчы, якое ўключана ў ахоўную зону Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. У складзе экспедыцыі прымалі ўдзел: старшы выкладчык кафедры айчынай і ўсеагульнай гісторыі УА “ПДУ” В.А. Емяльянчык (антрапалагічная экспертыза), супрацоўнік Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка А.І. Волкаў (рэстаўрацыя знаходак).

Полацкае гарадзішча размешчана на правым беразе р. Палата за 0,8 км ад упадзення яе ў Заходнюю Дзвіну. Было выяўлена ў 1928 г. А.М. Ляўданскім. А.М. Ляўданскі зрабіў на гарадзішчы 3 траншэі і 1 шурф, сумарнай плошчай 20,5 кв. м [5, с. 163–165]. Пагорак размешчаны на перасечанай мясцовасці правага берага ракі. Вышыня гары – да 13 м, агульныя памеры 73 x 75 м. Верхняя пляцоўка меншая – 75 x 40 м і па форме нагадвае прамавугольнік з выступам ва ўсходняй частцы [8, с. 21]. Пачынаючы з 1947 г. гарадзішча шчыльна забудоўваецца, сёння на гарадзішчы размешчана 11 сядзіб з прысядзібнымі ўчасткамі.

Асноўным даследчыкам полацкага гарадзішча ў пасляваенны час з’яўляўся Г.В. Штыхаў. У 1960 і 1962 гг. Г.В. Штыхавым былі пракапаны дзве траншэі, з дапамогай якіх была вызначана стратыграфія старажытных абарончых збудаванняў полацкага гарадзішча. У 1959 г. полацкае гарадзішча даследаваў Л.Д. Побаль, ім было закладзена 4 шурфы [6, с. 4–5]. У 1978 г. годзе Вас. В. Булкіным праводзіўся археалагічны нагляд за траншэяй, выкапанай мясцовымі жыхарамі пад склеп [2, с. 9–11]. У 1989 г. С.В. Тарасаў праводзіў археалагічнае даследаванне жаночага пахавання, выпадкова раскапанага мясцовымі жыхарамі [7, с. 23]. Сумарная ўскрытая археолагамі плошча культурнага пласта склала каля 80 кв. м, большай часткай гэта былі шурфы А.Н. Ляўданскага, Л.Д. Побалы і дзве траншэі Г.В. Штыхава.

Мэта раскопак 2007 г. – удакладненне ролі і месца гарадзішча ў сацыялагічнай структуры Полацка IX–XVIII стст., вызначэнне ўзросту помніка, этапаў і працягласці яго існавання.

Папярэдне была заключана вусная дамоўленасць з уладальнікам сядзібы № 20 па 2-му завулку Фрунзэ аб дазvole правядзення на яго ўчастку археалагічных раскопак. Гэта быў адзіны ўладальнік сядзібы на гарадзішчы, які даў дазвол на правядзенне раскопак. Намі было высветлена, што ўвесну 2007 г. уладальнік сядзібы зрабіў перапланіроўку прысядзібнага ўчастка:

бульдозерам быў зняты верхні пласт на глыбіню да 0,3 м на плошчы 14 x 12 м. На гэтай плошчы намі быў зроблены раскоп (плошча 44 кв. м) і прадугледжана пляцоўка пад вынутую зямлю (плошча каля 70 кв. м).

Падчас раскопак уладальнік сядзібы ва ўльтыматыўнай форме запатрабаваў спыніць правядзенне ўсіх работ і засыпаць раскоп. На сітуацыю не паўшываў зварот кіраўніцтва полацкага гарадскога выканаўчага камітэта з просьбай аб дазvole працягнуць раскопкі. У выніку намі было прынята рашэнне ўдвая паменшыць плошчу раскопу і разабраць пласт да мацерыка з глыбіні 1,8 м на плошчы 22 кв. м.

Раскоп 1 мае памер 11 x 4 м. Сярэдняя магутнасць культурнага пласта на гарадзішчы складае 1,8 м, у паўночнай частцы яна максімальная і дасягае 4 м. На месцы раскопу 1 магутнасць культурнага пласта роўная 2,8–3 м.

Стратыграфія культурнага пласта раскопу 1. Культурны пласт раскопа 1 складаецца з трох выразных стратыграфічных гарызонтаў.

Верхні стратыграфічны гарызонт – гэта вельмі аднародная зямля светла-шэрага з карычневым адценнем колеру, камкаватая, сухая. У межах гэтага стратыграфічнага пласта былі знойдзены артэфакты пераважна XI–XIII стст., сярод іх рарытэтычныя бронзавыя і медныя рэчы: адваротная створка меднага крыжа-энкаліпіёна, бронзавыя часткі ківотнага крыжа з выявай Богамацеры і апостала Іаана, інструмент ювеліра – бронзавая кіянка, свінцовы кісцень, донца бронзавай лампады і інш., жалезныя вырабы (інструменты вытворчасці, зброя і побытавыя рэчы), шклянныя вырабы (пераважна фрагменты шкляннага бранзалетаў), рэшткі гаршкоў пераважна XI – пачатку XIV ст., фрагменты амфар і іншыя рэчы. Усяго ў верхнім стратыграфічным пласце было знойдзена 104 індывідуальных знаходак з агульнай колькасцю 496 шт.

У межах верхняга стратыграфічнага пласта было адкрыта і даследавана 35 рознай ступені пашкоджанасці і некранутых пахаванняў. Пахаванні размешчаны на глыбіні ад 0,8 да 1,4 м. В.А. Емяльянчык праведзена антрапалагічная экспертыза рэшткаў усіх пахаванняў.

Сярэдні стратыграфічны гарызонт – гэта пласт зямлі магутнасцю каля 1,4 м з вельмі стракатай структурай. Гэты гарызонт фіксуецца з узроўня каля 0,8–1,2 м. Найбольшая магутнасць пласта ў паўднёва-заходняй частцы (1,6 м), найменшая – у паўночна-ўсходняй (1,2 м).

Так, археалагічных прапластках верхняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта была знойдзена асноўная колькасць індывідуальных

знаходак (315 шт. з агульнага ліку 496 шт.) і керамікі, сярод іх вылучаюцца датуючыя рэчы: жалезныя пласцінкі наборнага даспеха і іх нарыхтоўкі, жалезныя карпусы навясных замкоў і ключы да іх, авальныя жалезныя крэсівы, жалезныя наканечнікі стрэл тыпу “зрэзань”, каменныя асялкі, у т. л. з шыфернага сланцу, шыферныя праселкі, вялікая колькасць фрагментаў шклянных бранзалетаў, частка з якіх аплаўлена ў моцным пажары, касцяныя вырабы, у т. л. арнаментаваныя дзяржанні нажэй і касцяная шахмата. З рарытэтных знаходак адзначым бронзавую міску, фрагмент сярэбранай пляцёнкі, накладку на драўляную чашу з выявай грыфона, бронзавую дэталю пэндзля, візантыйскую бронзавую фібулу, бронзавую падвеску з раслінным арнаментом, бронзавую дэталю хораса з двухбаковым плеченым арнаментом. Знойдзена шмат вырабаў з чорных (нажы, свярдзёлы і інш.) і каляровых (кісцяні, накладкі на адзенне, дыскападобныя фібулы і інш.) металаў. Знойдзена жалезная сякера рэдкай формы і фрагмент каменнай сякеры ці молата з прасвідраванай адтулінай. З керамікі вылучаюцца кавалкі плінфы. Большая частка венцаў гаршкоў прадстаўлена формамі, характэрнымі для XII – пачатку XIV ст. і добра вядомымі ў іншых гістарычных частках Полацка. Знойдзена некалькі фрагментаў венцаў міскававай кафлі. Такім чынам, большасць рэчаў датуюцца XII–пачаткам XIV ст.

У гэтым пласце знойдзена 6 кавалкаў вохры чырвонага колеру (5 выпадкаў) і 1 кавалак жоўтага колеру. Разам з бронзавай дэталлю пэндзля гэтыя знаходкі можна разглядаць як комплекс з прылады і матэрыялаў мастака.

У сярэдзіннай частцы вызначанага стратыграфічнага гарызонта знойдзены кавалкі керамічнага посуду, пераважна гаршкоў, якія датуюцца XI–XIII ст. Зафіксаваны адзінкавыя фрагменты ляпнога посуду апошняй чвэрці I тыс. н. э. Канцэнтрацыя знаходак у сярэдзіннай частцы вызначанага пласта значна меншая ў параўнанні з верхняй часткай, адпаведна 63 шт. супраць 315 шт. (агульная колькасць – 496 шт.). З індыўідуальных знаходак вылучаюцца арнаментаваны бронзавы наканечнік скуранага рамяня, свінцовы бранзалет, верхняя частка трохграннага жалезнага наканечніка стралы, дужка навяснога замка, жалезная стамеска, жалезны рыбалоўны кручок, кавалак смальты зялёнага колеру, кавалкі металічных пласцінак ад даспеха. Рарытэтнай знаходкай прадстаўлена праселка з шыфернага сланцу з прапрапанымі літарамі “НАМГ”.

Ніжняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта мае стракатую стратыграфію. Тут былі знойдзены нешматлікія індыўідуальныя знаходкі (14 шт. з агульнай колькасці 496 шт.). Сярод іх: бронзавае навершша харугвы, бронзавая падковападобная фібула з трохгранным сячэннем дужкі, жалезны наканечнік кап’я, сердалікавая шматгранная пацерка, цыліндрычная пранізка зялёнага колеру, зонная пацерка жоўтага колеру, бісер рублены жоўтага колеру,

каменная шліфаваная сякера днепра-дзвінскай культуры. Асноўная колькасць ляпной керамікі была знойдзена менавіта ў ніжняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта. З яе складу вылучаюцца тыповыя формы гаршкоў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў канца VIII–X ст. (большасць усіх венцаў), венцы гаршкоў трэцяй чвэрці I тыс. н. э., 1 сценка посуду “з расчосамі” сярэдзіны I тыс. н. э., гаршкі днепра-дзвінскай культуры. Уся ляпная кераміка размешчана дысперсна ў ніжнім пласце сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, гарызонты залягання асобных тыпаў гаршкоў не вылучаны. Разам з ляпной, у гэтым стратыграфічным пласце былі знойдзены венцы ганчарнай керамікі канца X–XI ст. і больш позняй XI–XII ст.

Ніжні стратыграфічны пласт раскопу 1 – гэта пласт светла-шэрай з карычневатым адценнем арганікі, вельмі мяккай, сухой і аднароднай па структуры. У гэтым арганічным рэчыве, якое вельмі нагадвае торф, адсутнічаюць камяні і вугаль, знаходкі прадстаўлены рэдкімі фрагментамі сценка ляпных гаршкоў, а таксама косткамі жывёл, прычым на мяжы сярэдняга і ніжняга стратыграфічных гарызонтаў. Індыўідуальныя знаходкі прадстаўлены паўспарахнёўшым рогавым навершшам кап’я.

Археалагічныя знаходкі. Калекцыя індыўідуальных знаходак налічвае 496 пазіцый паводле вопісу, масавых – 3652 пазіцыі. Сярод знаходак прадстаўлены рарытэтныя рэчы з каляровых металаў: адваротная створка меднага крыжа-энкаліпэна XI–XII стст., часткі ківотнага крыжа з выявай Богамацеры і апостала Іаана XI–XII стст., інструмент ювеліра – бронзавая кіянка, кісцень, донца бронзавай лампадкі, частка бронзавага ланцугатрымальніка для кадзіла. З калекцыі рарытэтных вырабаў адзначым таксама бронзавую міску, накладку на драўляную чашу з выявай грыфона, бронзавую дэталю пэндзля, візантыйскую бронзавую фібулу [Вызначэнне Інгмара Янсана (Стакгольм, Швецыя)], фрагмент сярэбранай пляцёнкі, бронзавую падвеску з раслінным арнаментом, бронзавую дэталю хораса з двухбаковым плеченым арнаментом і інш. Астатнія знаходкі прадстаўлены шырокім спектрам вырабаў з металаў, керамікі, косці, каменю, шкла. Асноўны комплекс рэчаў датуюцца XII–XIII стст. [3, с. 25–31].

Больш старажытныя вырабы прадстаўлены паўспарахнёўшым рогавым навершшам кап’я (?), знойдзеным у пласце днепра-дзвінскай культуры. Гэтае навершша знойдзена разам з каменнай шліфаванай сякерай днепра-дзвінскай культуры. Да гэтай жа культуры, відаць, трэба аднесці кавалак каменнай сякеры ці молата з прасвідраванай адтулінай. Выраб зроблены з дробназярністага белага каменю.

З керамікі вылучаюцца кавалкі плінфы. Плінфа прадстаўлена ў выглядзе моцна патрушчаных кавалкаў у колькасці звыш за 500 адзінак. Большасць кавалкаў мае сляды рошчыны-цамянкі. Цэлых пласцін знойдзена не было. Па асобных фрагментах магчыма

меркаваць пра таўшчыню плінфы: ад 2,5 см да 4 см. Улічваючы вялікую колькасць аплаўленых фрагментаў свінца, а таксама загорнутых у трубочку свінцовых пласцін, знойдзеных у раскопе кавалкаў смальты і фрагментаў царкоўнага начыння, можна меркаваць аб размяшчэнні непадалёк ад раскопу 1 мураванай царквы.

Зроблена класіфікацыя ўсіх венцаў гаршкоў XI–XIII стст., вылепленых на ручным ганчарным крузе. Для класіфікацыі адабраны венцы ў колькасці 1116 шт., па якіх можна меркаваць аб профілі верхняй часткі гаршка. Усе гаршкі падзелены на 9 тыпаў.

Асноўная колькасць ляпной керамікі была знойдзена менавіта ў ніжняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта. З яе складу вылучаюцца тыповыя формы гаршкоў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў канца VIII–X ст. (большасць усіх венцаў). Гэты посуд характэрны для тэрыторыі Беларускага Падзвіння і сустракаецца ў раннегарадскіх напластаваннях канца VIII–X ст. Лукомля, Віцебска і інш. гарадоў [1, рис. 13; 4, мал. 2–5].

Асаблівую цікавасць уяўляе комплекс ляпной керамікі з мацерыковай ямы 3 (мал. 1). Гэта кераміка тыповая для раннегарадскіх напластаванняў гарадоў Беларускага Падзвіння паводле даных радыёвугляроднага датавання кавалка дрэва з ямы 3, яна была выраблена не пазней 780 г. н. э. [Радыёвугляроднае вызначэнне зроблена ў ДНУ “Інстытут геахіміі і геафізікі” Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (лабараторыя геахіміі ізатопаў пад кіраўніцтвам к.т.н. М.Д. Міхайлава)].

Венцы гаршкоў трэцяй чвэрці I тыс. н. э. тыповыя для банцараўскай культуры, знойдзена 1 сценка посуду “з расчосамі” сярэдзіны I тыс. н. э.

Большасць венцаў гаршкоў днепра-дзвінскай культуры аздоблены ямакавым арнамантам пад венцам.

Такім чынам, колькасць і прадстаўнічасць калекцыі знаходак з полацкага гарадзішча пацвярджае высокі сацыяльны статус яго насельніцтва ў XI–XIII стст. Комплекс ляпной керамікі і асобных рэчаў сведчыць пра пражыванне на полацкім гарадзішчы насельніцтва днепра-дзвінскай, банцараўскай культур і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў.

Высновы. Жыццё на гарадзішчы было распачата ў першай палове I тыс. да н. э., верагодна, каля VII ст. да н. э. Захаваўся культурны пласт днепра-дзвінскай культуры (ніжняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта і ніжні стратыграфічны гарызонт раскопу 1). Паводле даных радыёвугляроднага аналізу, у стратыграфічным гарызонце днепра-дзвінскай культуры захаваліся прапласткі вугалю прыкладна ад VII ст. да н. ч. (калібровачныя радыёвугляродныя даты 910–750 гг. да н. э. і 660–590 гг. да э. э.) (проба 6), да I–III стст. н. э. (проба 4 – 20–220 гг. н. э., проба 5–60 г. да н. э. – 140 г. н. э., проба 7 – 130–230 гг. н. э.). У гэтым пласце дысперсна размешчаны рэчы і кераміка I тыс. да н. э. – першай чвэрці I тыс. н. э., сярэдзіны I тыс. н. э., трэцяй і апошняй чвэрці I тыс. н. э. Пласт са

славянскай керамікай апошняй чвэрці I тыс. н. э. захаваўся толькі ў межах мацерыковай ямы 3 (радыёвугляродныя даты – 660–780 г. н. э.). Ніжняю мяжу радыёвугляроднай даты ў дадзеным выпадку нельга прыняць у разлік, за час бытавання керамікі прымаецца калібровачны храналагічны дыяпазон, верхняя мяжа якога супадае з тыпалагічным датаваннем керамікі і, такім чынам, прадстаўляе вузкую дату – 780 г. (проба 3). Верагодна, напластаванні старэйшыя за III ст. н. э. былі знівеліраваны падчас добраўпарадкавання тэрыторыі гарадзішча. Гэта, дарэчы, тлумачыць факт адсутнасці ляпнога посуду і рэчаў старэйшых за XI ст. у паўднёвай частцы гарадзішча, дзе ўзровень мацерыка больш высокі ў параўнанні з паўночнай часткай гарадзішча (шурфы А.М. Ляўданскага і Л.Д. Побаля).

Калі адбылося гэтае добраўпарадкаванне? Можна выказаць меркаванне, што дзесьці ў XI ст. падчас княжэння ў Полацку Братыслава Ізяславіча (1003–1044) ці Усяслава Братыслававіча (1044–1101), вядомымі сваёй шырокамаштабнай будаўнічай дзейнасцю.

Культурны пласт XI–XIII стст. выдатна захаваўся, асноўная інтэнсіўнасць жыцця прыпадае на XII–XIII стст. У пласце гэтага часу знойдзена вельмі вялікая колькасць высокамастацкіх вырабаў і побытавых рэчаў. Жыццё на гарадзішчы спынілася ў пачатку XIV ст., што пацвярджаюць калібровачныя радыёвугляродныя даты – 1270–1310 гг., 1350–1390 гг. (проба 2) з комплексам археалагічных знаходак з рэчавым матэрыялам дата 1270–1310 гг. Другая радыёвугляродная дата – 430–530 гг. н. э. (проба 1) відавочна памылковая, такая пагрэшнасць можа сведчыць пра складаны працэс фарміравання культурнага пласта полацкага гарадзішча, падчас якога вугаль з ніжняга пласта мог трапіць у верхнія гарызонты ў выніку перакопаў.

Лакалізацыя ў межах верхняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта абломкаў тыгляў і вырабаў з каляровых металаў, інструментаў вытворчасці, нарыхтовак і гатовых пласцінак наборнага металічнага даспеха дазваляюць вызначыць размяшчэнне ў межах даследуемай тэрыторыі гарадзішча ювелірнай і зброевай майстэрні. Многія са знойдзеных высокамастацкіх вырабаў маглі быць зроблены на месцы. Найбольш паказальна ў гэтым плане знаходка бронзавага барэльефа з выявай апостала Іаана ў верхнім стратыграфічным гарызонце. Фігурка мае выразныя сляды адліўкі ў форме і шэраг унікальных рыс (палажэнне рук Богамацеры, вугал нахіла яе галавы, асобныя складкі адзення абедзвюх фігурак не супадаюць з вядомымі ўзорамі з іншых зямель). Захаваліся сляды дзейнасці мастака. Верагодна, рамеснікі абслугоўвалі патрэбы княжацкага двара, які размяшчаўся на гарадзішчы на працягу IX–XIII стст.

Асобныя рэчы (кавалкі плінфы, царкоўнае начынне, смальта, свінец і інш.) сведчаць аб

размяшчэнні на гарадзішчы паблізу раскопу 1 мураванага храма.

У XVII–XVIII стст. тэрыторыя гарадзішча пераўтварылася ў могілкі, на якіх хавалі вернікаў каталіцкай канфесіі. Размяшчэнне могілак у цэнтры горада, а таксама канфесійная прыналежнасць веруючых да рыма-каталіцкай царквы, дазваляюць зрабіць заключэнне, што на могілках пахавана полацкая шляхта.

Такім чынам, па выніках камеральнай апрацоўкі археалагічнай калекцыі з полацкага гарадзішча можна сцвярджаць, што жыццё на помніку працягвалася з VII ст. да н. э. да пачатку XIV ст. н. э. Радыевугляроднае датаванне вугалю (пробы 2, 4, 5, 6, 7) і кавалка дрэва (проба 3) карэлюецца з рэчавым матэрыялам, знойдзеным у адпаведных прапластках і мацерыковай яме № 3. Выключэннем з’яўляецца проба 1 [Радыевугляродная дата 430 – 530 гг. н. ч.], што сведчыць пра лакальны перакоп і складаны характар працэсу фарміравання культурнага пласта гарадзішча.

Даныя радыевугляроднага датавання кавалка дрэва з мацерыковай ямы № 3 сведчаць аб пражыванні на гарадзішчы насельніцтва культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў ў 780 г., нашмат раней за дату першай летапіснай згадкі Полацка (862 г.).

Літаратура

1. Бубенько Т.С. Стратиграфія і хронологія ніжняга слоя Витебска / Т.С. Бубенько, О.Н. Левко // Ранніе славяне Белорусского Поднепровья и

Подвинья / Материалы по археологии Беларуси, № 8. Минск, 2003. С. 71–95.

2. Булкин В.А. Отчёт об археологических исследованиях Софийского собора и прилегающих к нему территорий в 1978 году / В.А. Булкин // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Вопіс 1. Справа № 594.

3. Дук Д. Станаўленне Полацка ў IX–XIII стст. / Д. Дук // Беларускі гістарычны часопіс. 2007. № 11. С. 25–31.

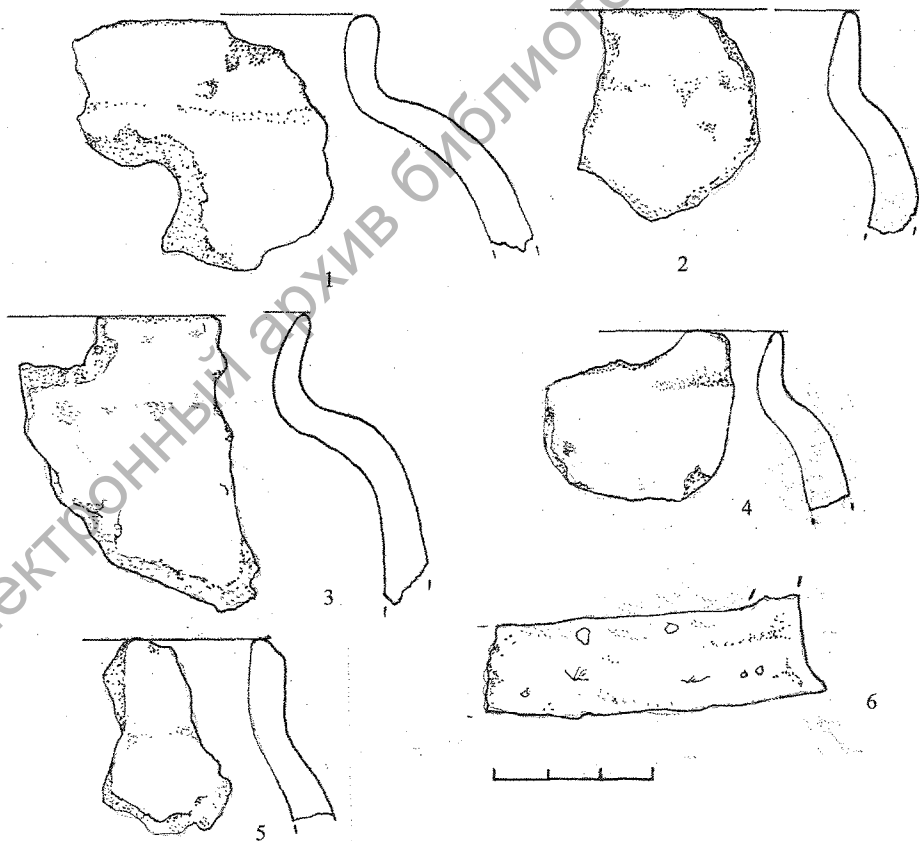
4. Еремеев И. Древний Лукомль. Лепная керамика и раннесредневековый культурный слой / И. Еремеев, Г. Штыхов // Acta archaeologica Albarutenika. Vol. I (Вып. I). Мінск: І.П. Логвінаў, 2007. С. 110–134.

5. Ляўданскі А.М. Археалёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе / А.М. Ляўданскі // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН. Кн. 2. Працы археалёгічнай камісіі. Т. 2. Менск, 1930. С. 157–198.

6. Поболь Л.Д. Отчёт об исследовании археологических памятников в г. Полоцке в 1959 г. / Л.Д. Поболь // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Вопіс 1. Справа № 594.

7. Тарасов С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 году / С.В. Тарасов // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Вопіс 1. Справа № 1014.

8. Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. / Г.В. Штыхов. Минск: Наука и техника, 1975. 136 с., ил.

Мал. 1. Полацк 2007. Гарадзішча. Ляпная кераміка з мацерыковай ямы № 3 раскопа 1.